

УДК 902.2 (477.51)

ПІСЛЯМОНГОЛЬСЬКИЙ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Іван КЕДУН (Ніжин)

У дослідженні на основі археологічних досліджень розглянуті обставини історичного розвитку Новгород-Сіверська після монгольської навали.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, монгольська навала, дитинець, археологічні дослідження, артефакти.

В исследовании на основе археологических исследований рассмотрены обстоятельства исторического развития Новгород-Северская после монгольского нашествия.

Ключевые слова: Новгород-Северский, монгольское нашествие, детинец, археологические исследования, артефакты.

In the research based on archaeological research the circumstances of the historical development of Novgorod-Siversky after the Mongol invasion are examined.

Key words: Novgorod-Siversky, the Mongol invasion, citadel, archaeological research, artifacts.

Археологічні дослідження, які здійснюються в Новгород-Сіверському з другої половини ХХ ст., дають можливість досить чітко уявити історію міста на різних етапах його існування. У результаті проведення стаціонарних розкопок на межі ХХ – ХХІ ст. (роботи А.В. Кузи, В.П. Коваленка, А.Л. Казакова, О.Є. Черненко та автора) кількість отриманих археологічних матеріалів стрімко збільшилась. Серед них, безумовно, особливий інтерес становлять ті, які дозволяють висвітлити один з найбільш “темних” періодів існування міста – час після монгольської навали.

У писемних джерелах відсутня пряма вказівка на те, що Новгород-Сіверський постраждав від монгольського погрому. Утім, прийнято вважати, що місто спалено загонами Менгу під час походу 1239 року, коли його військо просувалось від Чернігова до Глухова територією Подесення. Зі згаданими подіями О.Є. Черненко та А.Л. Казаков пов’язують загибель заміської князівської резиденції на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря [10, с. 120–126; 11, с. 555 – 556]. Треба відзначити, що інших красномовних слідів погрому міста на сьогодні виявити не вдалось. Утім, не виключно, що руйнування зазнала тільки заміська резиденція, яка не мала потужних укріплень.

Слід також відзначити, що подальша історія Новгород-Сіверського також не знайшла відображення в писемних джерелах. Наукове знання про розвиток міста в ХІІІ – ХІV ст. базується майже виключно на археологічних матеріалах.

Серед археологів першим увагу на післямонгольський період в історії Новгород-Сіверського звернув І.І. Єдомаха. Дослідник констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та ХVІІ ст., що могло б свідчити про повне знелюднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення про продовження життя на дитинці і в післямонгольський час, зауваживши, що відповідного шару виділити не вдалось [5, с. 6].

У ході археологічних розкопок, здійснених у 1979 – 1983 роках під керівництвом А.В. Кузи, у центральній частині посаду Новгород-Сіверського були виявлені ділянки культурного шару, що містив керамічні матеріали другої половини ХІІІ – ХІV ст. Їх вивчення, систематизацію та подальшу публікацію здійснила Л.І. Виногородська.

Під час розкопок було також відкрито декілька археологічних комплексів післямонгольського часу (житлові та господарчі споруди, ями). Серед них уваги заслуговують залишки кількох споруд, досліджених у 1982 – 1983 роках на території посаду, у районі сучасної базарної площі.

Одна із споруд мала, напевно, житлове призначення, про що свідчили залишки глинобитної печі. Котлован майже квадратної форми (розмір – 3,35 x 3,25 м) був орієнтований кутами по сторонах світу та впущений у материк на 0,5 м. У черені печі знайдено фрагменти кераміки, яку, згідно розробленій Л.І. Віногородською хронології, можна датувати другою половиною XIII – початком XIV ст.[2, с.48]. У той же час, виявлені в заповненні котловану уламки кругових посудин автори досліджень віднесли до XIV – XV ст. на підставі типології, розробленої С.О. Беляєвою для Південної Русі. Серед горщиків переважали форми з виїмкою по внутрішньому краю вінця для кришки. Вони були орнаментовані хвилею, прокресленою паличкою по плічку або ямками, виконаними паличкою [8, с. 50].

До після монгольської доби віднесли також дві господарські споруди. Їх котловани мали прямокутну форму (2,4 x 2 м; заглиблені в материк до 0,55 м) та були орієнтовані, як і згадане вище житло, кутами по сторонах світу. На підставі знахідок керамічних матеріалів, автори розкопок віднесли дані об'єкти до XIV – XV ст.[7, с. 10 – 17].

Загалом, треба відзначити досить широку дату (XIII – XVст.), визначену для всіх згаданих комплексів у звітах про дослідження 1982 – 1983 років. Почасти це пояснюється тим, що на час проведення розкопок хронологія матеріалів даного періоду ще не була достатньо розроблена, почасти через відсутність датуючих знахідок. Надалі Л.І. Віногородська, спираючись на аналіз керамічних виробів, віднесла дані комплекси до другої половини XIII ст.

На території дитинця (ур. Замкова гора) в ході розкопок А.В. Кузи 80-х років було зафіксовано, що шари кінця XIII – XIV ст. відділені від нашарувань давньоруської доби горілим прошарком. Згідно висновкам авторів робіт, це – свідченням загибелі Новгород-Сіверського від монгольського погрому [8, с. 73]. Окрім цього, на Замковій горі була відкрита ділянка кладовища (біля східного валу), яке, виходячи зі стратиграфії культурного шару, віднесли до XIII – XIV ст. Як було відзначено в науковому звіті про розкопки, дослідники вважали можливим виникнення цвинтарю в самому центрі міста тільки внаслідок його запустіння після значних руйнувань [7, с. 27; 8, с. 50]. Втім, Л.І. Віногородська вважає, що життя на дитинці швидко відновлюється, про що свідчить наявність у культурному шарі матеріалів кінця XIII – XIV ст.[3, с. 50].

Загалом, висновки авторів досліджень уклались у традиційну для радянської історіографії схему, згідно якій давньоруські міста переживають період запустіння внаслідок монгольського погрому: відразу після монгольської навали життя в Новгород-Сіверському згасає; дитинець тимчасово перетворюється в пустку. З кінця XIII ст. відбувається зростання населення в місті, відновлюється життя на дитинці. При цьому змінюється матеріальна культура, що відобразилось появі нових типів керамічного посуду. На думку Л.І. Віногородської, це свідчить про прихід на територію Середнього Подесення етнічно нового населення [3, с. 53; 4, с. 96 – 99].

Нові дані до вивчення міста післямонгольського вдалось отримати в ході археологічних розкопок початку XXI ст. Так, під час охоронних досліджень А.Л. Казакова 1996 – 1998 років неподалік від північної вежі сучасного Спасо-Преображенського монастиря вдалось відкрити залишки оборонної вежі XIV ст. [6, с. 12]. Разом з матеріалами розкопок Спаського Собору 1982 року, це дає підстави припустити відновлення поселення на території монастиря в

даний період. За припущенням О. Є. Черненко, саме до цього часу відноситься виникнення монастирського комплексу на місці колишньої князівської резиденції [11, с. 555 – 556].

У 2010 – 2011 роках під час розкопок під керівництвом автора, було зафіксовано шари XIII – XIV ст. на північно-західній ділянці міста, в ур. Заручав'я та в ур. Сухомлинівка. Раніше вважалося, що ця частина Новгород-Сіверського зазнала руйнування під час міжусобних війн та була покинута ще в домонгольський час – у XII ст.

Загалом, нові матеріали дають підстави припустити, що забудова Новгород-Сіверського післямонгольського часу не обмежувалась ділянками навколо Замкової гори, як вважалося раніше, а займала досить значну територію в межах давньоруського посаду. Можна також припустити виникнення нових заселених ділянок з маловірною забудовою на околицях посаду (ур. Сухомлинівка). При цьому тенденція зростання міської території в західному напрямку, яка визначилась ще в домонгольський період, зберігається й надалі.

У результаті розкопок останнього десятиліття було також встановлено, що життя продовжувалось і в найближчій окрузі міста. Про це свідчать матеріали, виявлені під час розкопок О. Є. Черненко 2000 року на городищі біля сучасного с. Путивськ. Вони дозволяють засвідчити існування життя на поселенні в XIII – XIV ст. [12, с. 60]. Таким чином, припустимо, що адміністративні та господарські зв'язки міста та округи зберігаються і в післямонгольський період.

Загалом можна констатувати, що традиційне уявлення про запустіння та занепад Новгород-Сіверщини в помонгольський час є недостатньо обґрунтованим. Імовірно, подальше розширення бази археологічних джерел призведе до його перегляду.

Незначна кількість відомих на сьогодні в місті комплексів XIII – XIV ст., напевно, почасти пояснюється спрямованістю попередніх археологічних робіт. Так, дослідження 1979 – 1984 років мали на меті встановлення дати заснування міста. З огляду на це, їх основний об'єм проводився на місці укріплень дитинця XI – XVII ст. Відсутність тут післямонгольських матеріалів може бути пов'язана з будівельною історією фортифікації: в XIII – XV ст. вона не реконструювалась. Окрім цього, як вже відзначалось, на момент археологічних досліджень Новгород-Сіверського 1960 – 1984 років хронологія пізньосередньовічних матеріалів ще не була достатньою мірою розроблена, що призвело до неточного датування комплексів. Уявляється, що докладне вивчення відповідних колекцій знахідок може призвести до перегляду їх датування.

Щодо подальших робіт, то науково-рятивні розкопки 1997 – 2004 років зосередились на східній від околиці старого міста (територія Спасо-Преображенського монастиря і прилеглі до неї ділянки) та, хоча й дали нові матеріали післямонгольської доби, недостатньо доповнили загальну картину історії Новгород-Сіверського даного часу. Однак здійснені в останнє десятиліття систематичні розшуки, спрямовані на точне встановлення меж поширення давнього культурного шару, дозволяють припустити, що кількість матеріалів XIII – XIV ст. буде постійно збільшуватись. Загалом, уже сьогодні є підстави стверджувати, що теза про запустіння й занепад міста в період після 1239 року потребує перегляду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. – К., 1982.
2. Виноградська Л.І. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. – 1988. – Вип 61. – С. 47 – 53.
3. Виноградская Л.И. Новгород-Северский во второй половине XIII – XVII вв. // Новгород-Северскому – 1000 лет. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Чернигов - Новгород-Северский, 1989. – С. 50 – 54.
4. Виноградская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII – XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси: материалы историко-археологического семинара (Чернигов и его округа в IX – XIII вв.). – К., 1990. – С. 96 – 99.
5. Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. // Науковий архів ІА НАН України / № 1960/63.
6. Казаков А.Л. Отчёт об охранных археологических исследованиях на территории Н.-Северского Спасо-Преображенского монастыря в 1997 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. експедицій, №1998/18; Коваленко В.П., Куза А.В. Отчёт об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982 – 83 гг. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. експедицій, № 1983/146.
7. Куза А.В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.53.
8. Покас П.М. Средневековое население Новгород-Северского по данным палеоантропологии. // Новгороду-Северскому 1000 лет. – Чернигов–Новгород-Северский, 1989. – С. 50.
9. Черненко Е.Е. Казаков А.Л. Новый памятник древнерусской архитектуры в Новгороде-Северском // Труды государственного Эрмитажа: Т. 46: Архитектура и археология Древней Руси: материалы научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903 – 1976). – СПб., 2009. – С. 120 – 126.
10. Черненко О.Є. Нові матеріали до вивчення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Могилянські читання 2005: Збірник наукових праць / Національний Києво-Печерський заповідник. – К., 2006. – С. 555 – 558.
11. Черненко Е.Е., Кедун І.С. Древнерусское поселение у с. Путивск на территории сельской округи Новгород-Северского // История и археология восточноевропейской деревни. – Выпуск I. – Брянск, 2011. – С. 58 – 62.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кедун Іван Станіславович – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Наукові інтереси: археологія України.